

Про один керамічний комплекс VIII-IX ст. з Середнього Подніпров'я

В. О. Петрашенко

Вивчення керміки — найбільш масової та інформативної категорії археологічного матеріалу є актуальним науковим завданням майже для всіх історичних періодів, якими займається археологія. Саме ця категорія матеріалу виступає чи не найголовнішим елементом в системі інших артефактів матеріальної культури при дослідженні проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.

В статті публікується керамічний комплекс житла VIII-IX ст. з поселення Бучак Канівського району Черкаської обл. Унікальність цієї знахідки полягає в рідкісній можливості розглянути порівняно велику кількість цілих форм. Умови, в яких знаходився посуд не викликають сумніву, що він існував в межах одного хронологічного комплексу. Поселення про яке йдеться є багатошаровою пам'яткою з матеріалами I тисячоліття аж до XIV-XV ст. включно, проте основний шар відноситься до слов'янського та давньоруського часу. Значна частина поселення затоплена Канівським водосховищем, а круті схили правобережної частини продовжують розмиватись. Саме за таких умов в урвищі берегової лінії було виявлено лінзу житла з матеріалами слов'янського періоду. Під час розкопок з'ясувалось, що будівлю перекривали дві різночасові споруди — будівля XIV-XV ст. і житло XII-XIII ст.

Котлован слов'янського житла заглиблений на 0.4 м. від давньої поверхні розміром 3.5x4.5 м орієнтований кутами за сторонами світу. Масивна кам'яно-глиняна піч знаходилась у південному кутку, її зовнішні розміри — 1.2x1.2 м, розміри топки — 0.45x0.7 м, стіни збереглись на висоту 0.5 м. Черинь складався з перепаленої супесі, слідів підмазки не виявлено. З усіх боків кам'яну основу печі було обмазано товстим шаром глини, топку складено з великих каменів, стіни з дрібніших. Над топкою знаходилась глиняна жаровня, численні залишки якої виявлено під час розчистки, глиняних вальків-конусів не знайдено. У кутах, а також близько середини південно-східної стіни знаходились стовпові ямки розміром близько 30 см, децю більша ямка зафіксована збоку від східної стіни печі. Підлога житла добре утримана і мала характерну плямистість.

Заповнення котловану відзначалось великою кількістю керамічних знахідок, які концентрувались на підлозі поблизу печі, особливо перед її чере-

© В. О. ПЕТРАШЕНКО

нем та біля західної стіни. З цього матеріалу вдалося реставрувати майже повністю 11 форм. В заповненні також знайдено уламки верхніх частин від десяти різних горщиків, кілька днищ та уламки сковорідок, ручку від глечика салтівського типу, фрагменти орнаментованих стінок від кружальних горщиків типу Луки Райковецької, два великих уламки від однієї посудини волинцевського типу.

З інших керамічних виробів знайдено два пряслиця біконічної форми висота яких 23-26 мм, ширина збоку — 26 мм, ширина отвору близько 1.0 см, В заповненні крім кераміки виявлено дві кістяні проколки і дві намистини васьолькового кольору, одна поздовжньо витягнута, розміром 0.4x0.8 м, друга кругла, колесоподібна розміром 0.2x0.5 мм.

За технологією виготовлення керамічний комплекс складається з 9 ліпних горщиків, одного гончарного волинцевського типу і одного примітивно-кружального, що наслідує форму волинцевського. Всі ліпні горщики мають досить грубу бугристу поверхню, червоно-коричневого кольору, часом плямисту, в зламі тісто шарувате з крупними домішками шамоту, подрібненого граніту, інколи піску. Днища деяких екземплярів містять сліди підсипки з подрібненої жорстви і органічних сполучень (полова, окремі зернівки).

Розглянемо форми горщиків у співставленні з керамічними комплексами пам'яток Середнього Подніпров'я. Для цього скористаємося розробленою нами типологією слов'янської кераміки VIII-IX ст. . Розміри та основні пропорції посудин наведені у таблиці 1.

Таблиця 1, Характеристика горщиків Бучакського комплексу.

№ на рис.	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	A	Б	В	Г	Д	Е	Ж	У в л.	тип
1	23.5	23.5	29.5	10.5	31.0	3.0	8.0	0.13	0	0.27	0.38	0.48	1.05	0.65	12	1
2	28.0	27.6	30.0	16.0	28.0	2.0	5.0	0.07	0.1	0.17	0.21	0.33	0.93	0.75	13	4
3	24.0	24.5	30.0	11.0	33.0	4.4	3.6	0.18	-0.06	0.12	0.76	0.38	1.1	0.76	12	2
4	14.0	13.2	18.0	8.0	20.0	2.0	6.0	0.15	0.2	0.33	0.4	0.42	1.1	0.6	3.4	9
5	27.5	24.5	26.3	10.5	29.0	2.0	5.5	0.08	0.75	0.21	0.16	0.37	1.1	0.74	9.8	13
6	21.4	20.0	24.5	9.5	24.0	2.5	4.5	0.13	0.28	0.18	0.5	0.44	0.98	0.71	6.5	11
7	24.0	23.4	26.8	11.0	28.0	2.0	6.0	0.09	0.15	0.22	0.28	0.4	1.04	0.71	9.5	11
8	15.0	14.0	20.0	10.5	24.4	2.0	7.5	0.14	0.25	0.38	0.4	0.32	1.22	0.61	5.6	11
9	28.0	27.4	34.0	14.0	33.5	2.5	4.5	0.09	0.12	0.13	0.73	0.38	0.98	0.79	16.9	12
10	21.0	21.4	24.0	10.0	17.0	3.0	3.0	0.14	0.07	0.13	0.43	0.63	0.71	0.65	4.9	
11	17.6	16.4	19.6	9.6	24.0	3.0	5.0	0.18	0.2	0.26	0.32	0.31	1.22	0.67	4.7	11

Горщик I типу (Б1Г2) представлений одним екземпляром, це посудина з прямою вертикальною шийкою, слабо опуклим плечем, край вінчика горизонтально зрізаний. Такі горщики на більшості поселень розповсюджені у не-

лікій кількості і складають там від 3 до 5%, проте порівняно значну частку цей тип становить в керамічному комплексі Новотроїцького (28%), а також пам'яток Житомирського полісся (Лука Райковецька, Буки, Шумськ) (14%) і в Ходосівці (24%). Ймовірно він походить від горщиків VI-VII ст., поширених на території Правобережжя, зокрема в матеріалах корчакської (варіант 3.4 за І. П. Русановою)² і пеньківської культур (тип 3 за О. М. Приходнюком)³. На Новотроїцькому цей тип кераміки майже завжди має високу шийку, він відповідає IV типу кераміки за І.І. Ляпушкіним⁴. Його розвитком є горщики типу 2, до якого теж належить 1 екземпляр в Бучакському комплексі. Він має подібну до горщиків I типу форму шийки і вінчика, але відрізняється різко виступаючим плечем, яке у місці переходу в шийку має ребристий перегин. Найбільше розширення посудини припадає на верхню частину, тоді як у екземплярів I типу воно наближається до середини. Посудини I типу відрізняються ретельнішим виготовленням, мають рівну, добре заглажену поверхню і часто, як і в нашому випадку, їх можна віднести до групи примітивно-кружальних горщиків волинцевського типу, що цілком можливо, зважаючи на деяку відмінність технології цієї групи посуду від групи ліпного посуду. Такі горщики в невеликій кількості зустрічаються майже на всіх поселеннях Середнього Подніпров'я, дещо більшу їх кількість відзначено на Ходосівському поселенні (8%).

Один екземпляр віднесено до типу 4, який характеризується слабо вигнутою шийкою і слабо опуклим високо піднятим плічком. Край вінець косо зрізано і прикрашено косими насічками із заглибленнями у вигляді «гусенички». Такі горщики відомі у комплексах Сахнівки, Канівського поселення, Монастирка, Ходосівки, де вони становлять 2-5% серед інших типів.

Тип 9 (Б2-3Г2-3) представлений також однією посудиною з плавно вигнутою слабо відхиленою шийкою, увігнутим різко вираженим високим плічком, вінчик заокруглений, прикрашений ямками, виконаними наколами круглою паличкою. В невеликій кількості такі горщики зустрічаються на всіх поселеннях VIII-IX ст. Середнього Подніпров'я, значна їх кількість присутня в керамічному комплексі Макарова Острова (2%). Отже можна вважати такі форми характерними для Потясьминня.

Чотири ліпних горщики становлять 11 тип (Б2Г2), який характеризується посудинами із слабо відхиленою шийкою, опуклим слабо профільованим високим плічком, вінця заокруглені, на двох екземплярах прикрашені ямками типу пальцевих заціпів. Це найбільш широко розповсюджені горщики на всіх поселеннях VIII-IX ст., де вони складають від 10 до 41%. Вони є провідною формою ліпного горщика для таких поселень як Сахнівка, Волинцеве, Луг 1, Ходосівка, Монастирок. До типу 12 (Б2Г3) віднесено найбільшу за розмірами посудину, що характеризується слабо відхиленою шийкою і середньовипуклим плічком, найбільше розширення припадає на середину горщика, заокруглені вінця прикрашені ямками. В невеликій кількості такі горщики зустрічаються на всіх слов'янських поселеннях VIII-IX ст., в значній кількості вони виявлені на Лузі і Волинцевському поселенні (10-12%).

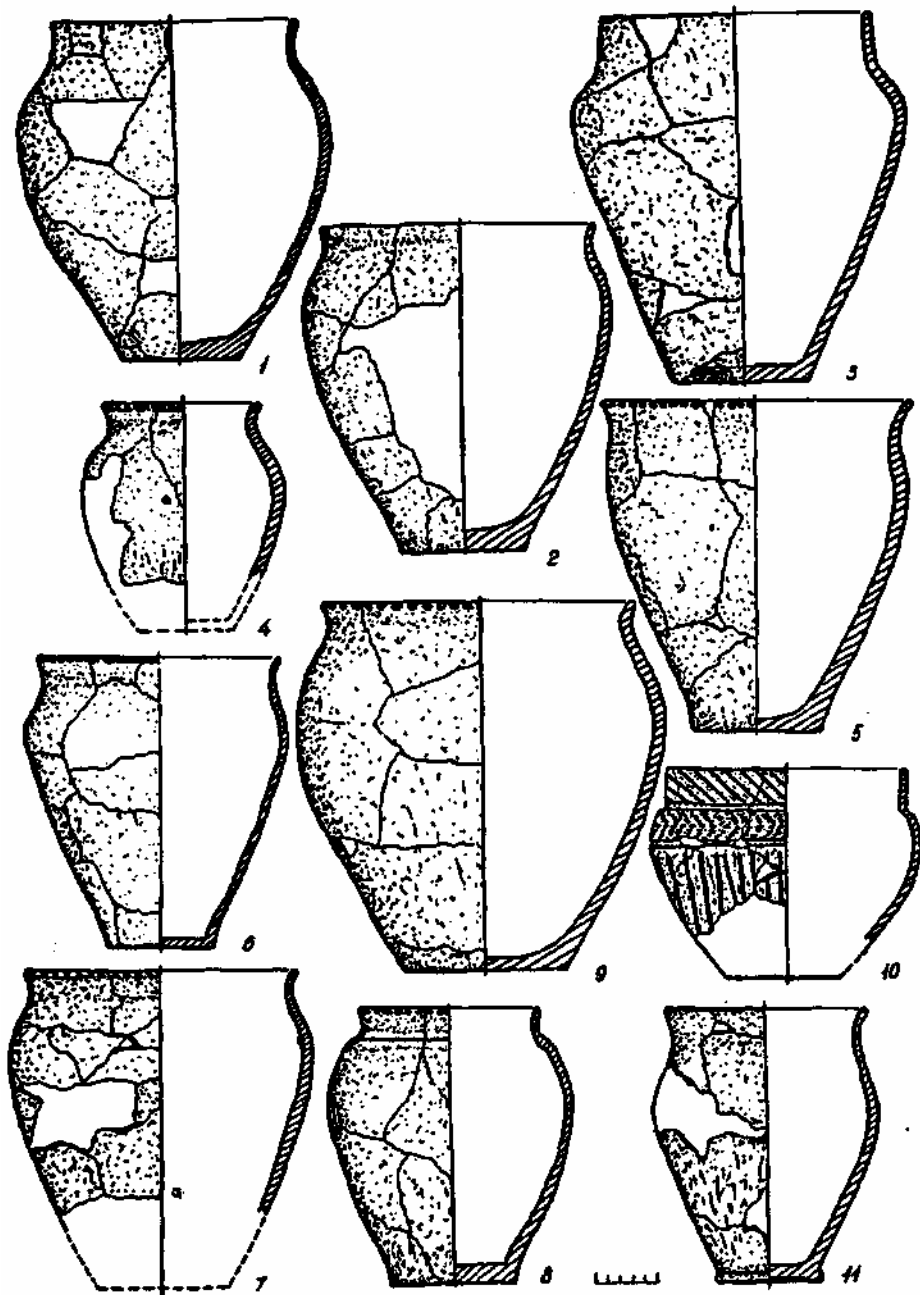

Рис. 1. Керамічний комплекс VIII-IX ст. з поселення Бучак.

Один горщик типу 13 (Б4Г1) відрізняється сильно відхиленою шийкою і слабо вираженими похилими плічками, заокруглені вінця прикрашені ямками. Це досить рідкісна форма, в значній кількості такі горщики знайдено на Лузі 1, Монастирку, поселенні Лука Райковецька. Цей тип генетично пов'язаний з горщиками так званої тюльпаноподібної форми (тип 7 за нашою класифікацією), які в значній кількості побутували на поселеннях правобережного Подніпров'я (Канівське поселення, Макарів Острів, Сахнівка, Київ). Подібну групу горщиків І. П. Русанова виділила в четвертий тип серед матеріалів корчакської культури, а Б. О. Тимошук — серед кераміки типу Луки Райковецької на території Середньої Буковини⁵. Зустрічаються такі горщики і на поселеннях VI-VII ст. у Закарпатті⁶. На території Середнього Подніпров'я тюльпаноподібні горщики мають глибоке коріння, вони відомі серед матеріалів пенківської та київської культур⁷.

Нарешті кружальний горщик волинцевського типу за формою відповідає вже описанам горщикам 2 типу; він має характерну добре заглажену підлощю поверхню, вкриту косими і вертикальними пролощеними лініями і смугою «ялинкового» орнаменту в характерній техніці «гусенички». Горщики волинцевського типу в поодиноких випадках зустрічаються на багатьох поселеннях канівського і київського Подніпров'я, помітну кількість вони становлять лише в керамічному комплексі Ходосівки (4, 5%) і власне Волинцевського поселення, до 12%.

Отже аналіз керамічного комплексу з поселення Бучак за формою горщиків повністю повторює процентне співвідношення типів кераміки простежене на комплексах з 17 поселень VIII-IX ст. Середнього Подніпров'я. Співіснування в закритому комплексі 13 типів кераміки підтверджує думку про довготривалість існування окремо взятої форми, щонайменше протягом двох століть. Отже за одним черепком чи навіть цілим горщиком не можна вказати вузьку дату знахідки. За наведеними аналогіями комплекс датується досить широко в межах VIII-IX ст. Спробуємо звузити цю дату, порівнявши їх з комплексами Середнього Подніпров'я, що мають датуючий інвентар.

За співіснуванням названих типів посуду досліджувана кераміка найближча до керамічних комплексів Сахнівки, раннього горизонту Монастирка (рубіж VIII-IX ст.) та якоюсь мірою до житла № 9 цієї пам'ятки. Остання аналогія має особливе значення, оскільки в цьому житлі знайдено дирхем 759-761 р., що дозволяє датувати його керамічний комплекс не раніше другої половини VIII ст. На жаль житло не відрізнялось великою кількістю кераміки, все ж серед знахідок вдалось виділити 9, 10, 11 типи ліпної кераміки, разом з якими знайдено кілька екземплярів стінок від кружальних горщиків типу Луки Райковецької. Найбільшу ж подібність Бучакський комплекс виявив до жител № 22, 4, 24, 16, 21 Монастирка, що датуються рубежем VIII-IX ст. за сукупністю всіх знайдених там речей.

Необхідно звернути увагу на співіснування в Бучакському комплексі поодиноких фрагментів кружального посуду типу Луки Райковецької і горщика волинцевського типу, що також є хронологічними реперами. Поява кружаль-

ного посуду типу Луки Райковецької на Правобережжі в кінці VIII ст. зараз не викликає заперечень в жодного дослідника цього періоду і співіснування її з волинцевською дозволяє уточнити і час побутування останньої. Отже кружальний посуд волинцевського типу на Правобережжі продовжує побутовувати на початку IX ст., що особливо наочно підтверджують керамічні комплекси Ходосівки. Там в ряді об'єктів, наприклад житла № 5, 7 (розкопки 1985 р.) знайдена як волинцевська кераміка, так і кружальна типу Луки Райковецької.

Цікаву інформацію дає Бучакський комплекс і для класифікації слов'янського посуду за об'ємами (табл. 2). Бучакський комплекс складається лише з великих горщиків, які ймовірно використовувались як тарний посуд. За цими даними він наближається до Монастирка, це звичайно не означає що мешканці досліджуваного житла не користувались маленьким посудом, просто великий посуд неможливо було взяти з собою, коли виникала необхідність залишити помешкання.

Таблиця 2. Розподіл горщиків за об'ємами.

Найменування пам'ятки	Групи				
	до 0.7 л.	до 3.0	до 7.0 л.	до 13.0	більше
	I	II	III	IV	V
Монастирок	—	3	8	1	2
Житомирщина	—	7	1	2	2
Сахнівка	—	8	2	3	1
Київ	—	2	2	—	—
Канівське поселення	2	2	5	2	—
Макарів Острів	—	4	—	—	1
Ходосівка	1	3	2	—	2
Волинцевське поселення	—	10	4	8	1
Луг I	7	13	8	6	2
Новотроїцьке	8	26	20	19	17
Бучак	—	—	5	4	2

Дослідження керамічних комплексів дозволили простежити етно-культурні процеси, що мали місце на Правобережжі Середнього Подніпров'я напередодні утворення Давньоруської держави. Основу цього населення склали місцеві племена, генетичні корені яких чітко простежуються у пам'ятках київської та корчакської культур. Як маргинальна зона Середнє Подніпров'я постійно перебувало під впливом кочівницьких і землеробських культур Степу. Про широкі контакти цього регіону з слов'яно-болгарським населенням свідчить виробництво в південному Подніпров'ї посуду аланського типу (Канцирка), фрагменти якого зустрічаються в керамічних комплексах канівського і київського Подніпров'я (Григорівка, Бучак). На думку дослідників такий по-

суд виготовлявся вихідцями з Північного Кавказу — аланами. Це були великі групи ремісників, що мирно розселилися на слов'янських землях⁹. Активізація цих контактів падає на середину VIII ст., ймовірно під впливом салтово-маяцької культури з'являється в Середньому Подніпров'ї своєрідна кераміка волинцевського типу.

Як видно з наведеного матеріалу її поширення на Правобережному Подніпров'ї припадає на VIII — початок IX ст.

Саме археологічний матеріал дозволяє розглядати проблему полянської данини хозарам як реальність, оскільки писемні джерела з цього приводу нечисленні і повні протиріч, їх аналіз дозволив історикам дійти висновку про недовготривалість полянської данини хозарам, що охоплювала період близько 50 років і припадала на кінець VIII — перші десятиріччя IX ст.¹⁰. Археологічний матеріал підтверджує цю дату.

Короткочасне підкорення полян хозарами не привело до занепаду полян, навпаки в цей період спостерігається виникнення великих общинних і племінних центрів з рисами середньовічних міст (Монастирок, Ходосівка). Стосунки полян і хозар були досить мирними, у цей час не спостерігається інтенсивної загибелі пам'яток, що мало місце в середині X ст. у зв'язку з експансією печенігів і активною об'єднавчою політикою руських князів. Нарешті в матеріальній культурі Середнього Подніпров'я простежується спадковість з попереднім періодом, що відкидає припущення про можливість зміни в цьому регіоні населення у зв'язку з хозарською експансією та пізнім приходом полян в київське Подніпров'я.

Примітки.

¹Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я, — К., Наук. думка, 1992.

²Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв., М., Наука, 1976. — С. 19, рис. 7.

³Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-VII ст. н. е. К., Наук. думка. — С. 31, рис. 9.

⁴Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. — МИА. — 1958. — № 74. — С. 40, 41.

⁵Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — САИ. — 1973. — Вып. Е1-25. — С. 11, рис. 2.

Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. К., Наук. думка. — 1976. — С. 23, рис. 9.

⁶Пеняк П. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XII ст. К., Наук. думка. — 1980. — С. 132, рис. 1, 12.

⁷Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське населення на р. Рось // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 111, рис. 2.

⁸Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре, К., Наук. думка. — 1988. — С. 92.

⁹Мінаєва П. М. Кераміка Балки Канцирки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі // Археологія — 1961. — Вип. XIII. — С. 128.

¹⁰Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа М., Наука, 1990. — С. 199, 200.